

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ο Καιρός του Λυσίου, 336-4 π.Χ.: ο καιρός αλληγοροποιείται ως φτερωτός νεαρός εν πηρώ, κρατάει κέβρα και ζυγαριά ενώ ακουμπεί το δεξί του πόδι πάνω σε σφαιρα. Το γάλκινο πρότυπο του αγάλματος δωρήθηκε από τον Λύσιο στον Μέγα Αλέξανδρο όταν εκείνος έγρασε κάποια σημαντική ευκαιρία. Μετάθυ έβλεν, ο Ποσειδώνιος (3ος αι. π.Χ.) εξέηγε τον συμβολισμό του αγάλματος σ' ένα επίγραμμα (Παλατιή Ανθολογία 16.278).

Ιωάννης Πετρόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας
Π.Τ.Δ.Ε., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

«ή δὲ διωδεκάτῃ τῆς ἐνδεκάτης μὲν' ἄμειναι»
Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 776

Τώρα που έχει παρέλθει η αφρημένη, αριθμητική επέτειος 31.12.1999 πρέπει να ομολογήσουμε ότι η επίφοβη, για πολλούς, ημερομηνία ήταν αυθαίρετη και σχετική. Όπως θα δούμε στα άρθρα του Steven Hijmans και του Δημήτρη Κυρτάτα, η τυποποίηση και παγκοσμιοποίηση του δυτικού χρονολογικού συστήματος είναι το αποτέλεσμα τριών διαδοχικών συγκυριών: των επιτευμιγμάτων της ελληνιστικής αστρονομίας (συγκεκριμένα του Αρίσταρχου από τη Σάμο), των στρατιωτικών θριάμβων του Ιουλιού Καίσαρος (που ήλθε, είδε και ...τροποποίησε, με τη βοήθεια της ελληνικής επιστήμης, το ανακριβέστατο ετροουσκική προέλευσης ημερολόγιου των Ρωμαίων) και της καθοριστικής επικράτησης του Χριστιανισμού.

Στα παρόν τεύχος της Αρχαιολογίας εξετάζονται δύο ζητήματα: πώς αντιλαμβάνονταν οι αρχαίοι τον χρόνο — για παράδειγμα, τον βιωμένο χρόνο των ανθρώπων δραστηριοτήτων, τον μυθικό χρόνο ή τον κοσμολογικό-φιλοσοφικό; Δεύτερο, ποια συστήματα χρησιμοποιούσαν για να μετρήσουν τον χρόνο, όχι μόνο για να ρυθμίσουν τις καθημερινές τους ασχολίες και προτεραιότητες, αλλά και για να συσχετίσουν το παρόν με το παρελθόν και το μέλλον;

Ο Χρῆστος Μπουλιώτης μας ξεναγεί στις αδιευκρινίστες πλευρές των μυθικών ημερολογίων που, όπως και τα ημερολόγια των ιστορικών χρόνων της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, συνδέονταν με τον λατρευτικό αλλά και τον αγροτικό-οικονομικό βίο των ανθρώπων και πιθανώς ήταν σεληνο-ηλιακά. Τα ομηρικά έπη τηρούν μια σκόπιμη αφηγηματική απόσταση από το εδώ-και-τώρα: εξαιτίας αυτής ακρίβως της απόστασης και των γεγονότων ότι τα έπη απευθύνονταν σ'ένα πανελλήνιο ακροατήριο¹ που, όπως δείχνει ο John Morgan στο άρθρο του, στρατιζόμενος σε μεταγενέστερες επιγραφές, θα διέθετε πλειάδα τοπικών και ασυμβατών (ακόμη και μέσα στην ίδια πόλη!) ημερολογίων, ο Όμηρος δεν αναφέ-

ρει ρητώς κάποιο ημερολόγιο. Παραμένει, εν τούτοις, πολύ πιθανή η υπόθεση του Μπουλιώτη ότι πολλά ημερολόγια της ιστορικής περιόδου, όπως για παράδειγμα εκείνα της Μακεδονίας ή της Εφέσου, αποτελούν μετεξέλιξη και επομένως συνενεα μνημειακών προτύπων.

Από την οιοει επιστημονική σκοπιά του Ομήρου και του Ησίοδου (8ος αι. π.Χ.), ο χρόνος της φύσης νοείται κυκλικός: περιτρέπει, και άρα επαναλαμβάνεται με κάποιο τρόπο. Η αεθνή κυκλική κίνηση του χρόνου εξυπακούεται σε εκφράσεις όπως "ἀφ περι-τελλομένου έτεος" (Οδ. λ 295), "περι-πλομένου δ' έναυτου" (Οδ., ό.π., 248, πβ. Ἔργα καὶ Ἡμέραι², 386), ενώ η μόνιμη επαναληπτικότητα υπονοείται ίσως στην ίδια τη λέξη εν-αυτός. Η θνησιμότητα, όπως σημειώνει και ο Σπύρος Ράγκος, είναι ταυτοσημή με τον πεπερασμένο χρόνο: ήδη από την αρχαϊκή περίοδο οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τη μοίρα των βροτών (δηλαδή "θνητών") ως το χρονικό μερίδιό τους πάνω στη γη. Κατ' επέκταση, το θρησκευτικό και φιλοσοφικό ρεύμα του Ορφισμού ερμηνεύεται από τον Ράγκο ως προσπάθεια μιας μερίδας ανθρώπων, από την Κλασική εποχή, αν όχι νωρίτερα, να διασφαλίσουν την έξοδο από κάτι ευρύτερο από την απλή μοίρα, ήτοι από τον ίδιο τον κύκλο της εναλλαγής βίου (υπό τον μανδύα κάποιου σώματος) και θανάτου, βίου (υπό τον μανδύα άλλου σώματος) και θανάτου κ.ο.κ.

Ο Ησίοδος, κατ' εροχθήν στα Ἔργα καὶ Ἡμέραι, είναι ο ενουενειδίτης ποιητής της χρονικότητας, του επίκαιρου και του ωραίου (δηλαδή "εποχιακά προσήκοντος"³). Βιώνοντας τον χρόνο με τρόπο από το και σνάμα πόλο ορθολογικό, ο Ασκραίος ποιητής συνιστά στο ακροατήριό του να ρυθμίζει τις αγροτικές και άλλες εποχικές δραστηριότητες του με κύρια βάση τους αστερισμούς και τα ηλιοτρόπια, σε συνδυασμό, σε ορισμένες περιπτώσεις, με μετεωρολογικές ενδείξεις και "σήματα" από το ζωικό βασίλειο

(π.χ. το τραγούδι του χελιδονιού, το μέγεθος της "πατριασίας" της κουρούνας)⁴. Ο καιρός (δηλαδή ο "κατάλληλος χρόνος", η καλύτερη ο χρόνος από ποιητική άποψη) καθορίζεται εδώ από τον συμφυρόμο μιας ποικιλίας φυσικών φαινομένων, ουρανίων και μη⁵.

Στα *Έργα και Ημέραι*, 106-201, περιλαμβάνεται και η ηθικοδιδασκτική διήγηση για τα πέντε γένη (δηλαδή "γενιές" ή "είδη") ανθρώπων. Ο μύθος αυτός πραγματεύεται, όπως σημειώνει ο Αθανάσιος Κυριαζόπουλος, τις "διαδοχικές πτώσεις" από την αυτόματη ευημερία και ειρήνη του πρώτου, χρυσού γένους (επί της βασιλείας του Κρόνου) στον σημερινό κόσμο της βίας και της κατάφωρης ύβρης του πέμπτου, σιδηρού γένους. Οι ζοφερές προβλέψεις του Ησίοδου για περαιτέρω παρακμή κατά τη σιδηρά εποχή δεν είναι πραγματικές: δεν προφητεύει στην κυριολεξία, όσο σπληνεύει και αποτρέπει τους συγχρόνους του από την εμμονή στην ύβρη⁶. Για τον Ησίοδο η εσχολογία και η περιοδικότητα της συμπαντικής ιστορίας είναι άγνωστες έννοιες, γι' αυτό και δεν προμηνύει τη συντέλεια του κόσμου, και πολύ λιγότερο την επάνοδο στην παραμυθένια χρυσή εποχή⁷.

Η προπαγάνδα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ενσωμάτωσε στη μελλοντολογία της την ιδέα της παλινδρόμησης στη χρυσή εποχή, όπως δείχνει ο Κυριαζόπουλος. (Η επάνοδος αυτή διακρούστηκε κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας δεκαεξί, συνολικά, διαφορετικών αυτοκρατόρων!) Ήδη στην *Τέταρτη Εκλογή*, που αναγνώρισε στο τέλος της προ-αυτοκρατορικής εποχής, ο Βιργίλιος προέβλεψε, καθώς φαίνεται, την επικείμενη γέννηση ενός βρέφους που θα συνέπι-

πτε με τη συμπλήρωση του κύκλου του Μεγάλου Ενιαυτού: την (στοική) *εκπύρωση* του σύμπαντος θα ακολουθούσε τώρα η επιστροφή στην εποχή της gens aureae⁸.

Ο Hijmans στο άρθρο του εκθέτει τις αιματηρές πολιτικές αφορμές της *Pax Augusta*. Συζητείται στη συνέχεια την έναρξη του ρωμαϊκού imperium με το ηλιακό ρολόι του Αυγούστου στο Campus Martius της Ρώμης. Κατά τον συγγραφέα, το επιβλητικό αυτό μνημείο ανέδειξε ουσιαστικά τον αυτοκράτορα σε *πανθάματα* της οικουμένης – και, θα έλεγε κανείς, ακόμη και του χρόνου.

Αν για τους αυτοκρατορικούς προπαγανδιστές ο χρόνος και η ανθρώπινη ιστορία "πάγωσαν" εσαεί με την *Pax Augusta*, οι πρώτοι Χριστιανοί δυσκολευόνταν να δεχθούν κάτι τέτοιο. Όπως όμως και οι Ρωμαίοι, έτσι και οι Χριστιανοί κατά καιρούς ενώθαι ανισυχία αναλογιζόμενοι το πέρασμα του χρόνου, ιδίως όταν συμπληρωνόταν κάποιο διάστημα από τη σταύρωση του Ιησού. Στο άρθρο του ο Κυρτάτας περιγράφει τις προσπάθειες των πρώτων Χριστιανών να προβλέψουν τον χρόνο της Δευτέρας Παρουσίας, και λίγο αργότερα, στρεφόμενοι από το μέλλον προς το παρελθόν της οικουμένης, να επισημώσουν ένα ενιαίο χρονολογικό σύστημα για τις ανάγκες της στρατευμένης ιστοριογραφίας τους. Η ανθρώπινη ιστορία θα είχε ως αφετηρία την κτίση του κόσμου: "Η θα υπολογιζόταν ο ιστορικός χρόνος με κεντρικό σημείο αναφοράς τη γέννηση του Ιησού; Και στις δύο περιπτώσεις ο χρόνος των Χριστιανών ήταν (και παραμένει ως σήμερα) γραμμικός, μη ανατρέψιμος και εσχολογικά κατευθυνόμενος.

Σημειώσεις

1. Βλ. Nagy, G., *Homeric Questions*, Τέως 1996, ιδίως σσ. 39-42, για τον πανελλήνιο προσαυτοκρατορικό των ομηρικών επών.
2. Εφέσιος ΕΗ.
3. Για παράδειγμα, ΕΗ 694 καιρός 5 επί πλαν. δάκτυλος: 6 π.κ. 422 ώριον έργον: 641-2 τώνη 6, 6 Πέριον, έργων μεμνημένης είναι /αυραίων πάντων, κ.λπ.
4. Σε ορισμένα δόξα της Ησίοδος οι κάτοικοι χρησιμοποίησαν τις μεμβριές των λουλουδιών και των δέντρων για να περιγράψουν την εποχή του χρόνου.
5. Στους στίχ. 765-828 ο Ησίοδος κάνει συμπληρωματική χρήση ενός αστρονομικού ημερολογίου για να προτείνει συγκεκριμένες ημέρες (π.χ. την ενσήτη) ως ιδιαίτερα καλές ή ακατάλληλες κυρίως για αγροτικές δουλειές: στον στίχ. 504 αναφέρει ρητά: μήνα δε Αργιανών – Για τα δύο ουράνια συστήματα χρονολόγησε των ΕΗ, βλ. West, M.L., *Hesiod, Works & Days*, Edit. with Prolegomena and Commentary, Οξφόρδη, 1978, σσ. 348-50, 376-81. Για το μη σφαιρικό (γωνικό) σύστημα βλ. Πετρόπουλος, J.C.B., *Heat and Lust*, Hesiod's Midsummer Festival Scene Revisited, Λάναυ, Μαρζουκάνι και Λαδινός, 1994, ιδίως σσ. 1-17.
6. Βλ. Vernant, J.-P., *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, Μέρος Α, ελλ. μτφ., εκδ. Ζαχαράτου (1989), σσ. 23-125.
7. Βλ. West, M.L., ό.π., σ. 197. West, M.L., *The East Face of Helicon, West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Οξφόρδη, 1967, σσ. 315-17.
8. Για την αιματηρή αυτή σύνθεση βλ. και Παπαγιάννη, Θ. Δ., *Από τη βουκολική ερπύθεια στην πολιτική οπτική*. Μια μελέτη των Ελλογών του Βιργιλίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1995, σσ. 257-301.

Herman Posthumus (Ολλανδός ζωγράφος, γεννήθηκε το 1512/13). Τοπίο με αρχαιοθήτες: ο πίνακας έχει ως θέμα τη φθορά που επιφέρει στα ανθρώπινα πράγματα ο πανδοξισμύς χρόνος. Αυτό είναι το νόημα της επιγραφής (σε πρώτο πλάνο αριστερά) TEMPS EDAX RERUM VETUSTAS OMNIA DESTROYITIS («Χρόνος που καταθρομβώνει τα πράγματα και σε μησητή αρχαιότητα, όλα τα καταστρέφει», Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* 15, 234-5).